

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 3, Sayı 3 (Eylül 2006)

Mak. #46, ss. 108-124

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Çöyr Yazıtı

F. Sema Barutcu Özönder

Ankara Üniversitesi

ÖZET

Moğolistan, Dornogovi aймаğında 1928'den önce bulunan Çöyr yazıtı Türk Runik alfabesi ile yazılmış Türkçe yazıtlardan biridir. Yazıt muhtemelen Kök Türk kağanı İlteriş'in kağanlığının ilk yıllarına aittir. Bir taş baba üzerine yazılı yazıt, hem bulunduğu yer hem de içeriği ve söz varlığı ile Türk dili ve tarihi araştırmaları için önemlidir. Yazıt üzerine araştırmaların uzun bir tarihi varsa da, problemlerini araştırmacıları yeni okuma ve yorumlama denemelerine teşvik etmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Eski Türk yazıtları, Çöyr yazıtı, Kök Türkler, Türk Runik alfabesi.

ABSTRACT

The Čoir inscription found in Dornogovi aimag of Mongolia before 1928 is one of the Old Turkish inscriptions written in Turkish Runic alphabet. It can be dated to the first years of the sovereignty of Ilterish, Kök Türk Kagan. The inscription is important from the point of view of both its content and vocabulary and the place found. Although there is a long history of the researches on the inscription, its problems encourage the researchers to new readings and interpretations.

KEY WORDS

The Old Turkish inscriptions, Čoir inscription, Kök Türks, Turkish Runic alphabet

1. Yazıt Hakkında

Yazıt Mevkii: Moğolistan'ın Dornogovi aймаğı Çöyr demiryolu istasyonundan 15 km. kuzey-doğu yönünde, Urga-Kalğan yolunun doğusunda, Sansar-Ula (veya Baga Sansar) dağının güney eteklerindeki kurgan yerinde 1928'den önce Jamtsarano Tseeveen ve Sendsüren tarafından bulunmuştur. Klyashornyy, Obruçev (1895)'e atıfla

bu kurganların Gobi'deki kuzeyden ilerleyen eski mezarların son kolonileri olduğunu belirtir (1971:249). Yazıt 1929 yılında, bulunduğu yerden alınarak Ulaanbaatar'a getirilmiş, Moğolistan Halk Cumhuriyeti Merkezî Devlet Müzesi'nde korunmaya alınmıştır. 1995'ten itibaren ise, Ulaanbaatar'da Moğolistan Millî Tarih Müzesi'nde bulunmaktadır (Orkun 1994:356; Klyaştorıny 1971:249; Bold 1990:40; Sertkaya 1998b:33).

1928'de yazıt ve kurganın genel görünüşleriyle ilgili 4 fotoğrafın SSSR Bilimler Akademisine gönderildiği bilinmektedir. 1933'te ise Ts. J. Jamtsarano taş üzerinde yazının kopyasını S.Ye. Malov'a göndermiş ve ilk olarak Malov yazıtı 1936'da metin ve tercüme olarak neşretmiştir (Orkun 1994:356; Klyaştorıny 1971:249; Bold 1990:40; Sertkaya 1998b:33). Diğerleri için bkz. aşağı.

Yazıt Tanımı: Bulunduğu sırada, yazılı taş babanın yüzü güney-batı istikametine bakıyordu. Toprağa gömülü olduğu zamanki yüksekliği 100 sm. olan taş babanın esas yüksekliği 130~140 sm.'dir. MOTAP-Albümünde taş babanın boyutları 108:140 sm olarak belirtilmiştir (2001:167). Ön yüzü biçimlendirilmiş taş babanın diğer detayları ile ilgili Jamtsarano'nun tespitleri en son Sertkaya 1998b'de, yüzünün düşey uzunluğu 35 sm.; yüzünün yatay uzunluğu 30 sm.; bir kulaktan diğer kulağa uzunluğu 42 sm.; boynunun genişliği 82 sm.; omuz genişliği 102 sm.; belinin çevresi 100 sm. olarak verilmiştir¹.

Yazılar taş babanın gövde kısmının ön yüzünde yer almaktadır. Ana yazıt aslında dört satırdır. İlk satır, gövdenin sol omuz hizasının az altından başlayarak aşağıya doğru iner ve *нч* harfinden sağa kıvrılarak dönüp gövdenin aşağısında devam eder, ana yazıt alanının sağ bitiminden tekrar kıvrılarak yukarı doğru çıkar. Bu U şeklindeki satırın ortasında özel adların geçtiği iki kısa satır yer alır ki, bunlar yazılı taş babanın anılarına dikildiği kişilerdir. Ön yüzdeki bu ikinci ve üçüncü kısa satırların da yazım yönü U satırla aynı olup yukarıdan aşağı doğrudur. Birinci U satırı muhtemelen iki yönde dallanarak devam etmiştir: İlki gövdenin altına devam eden satırsa, diğeri sola kıvrılarak bu sefer aşağıdan yukarı doğru ön yüzün dışına az taşarak, koltuk altına yakın yerde biten *вгн*² ile başlayan satırdır.

Yazıtın kolofon satırını gövdenin sağında olup ana yazıt alanının dikey kısmının dışında kalmaktadır, yazım yönü yukarıdan aşağıya doğru olan satır, ana yazıtın U satırının sağ alt köşe hizasını aşarak neredeyse taş babanın bitimine kadar uzanmaktadır (bkz. MOTAP-Albümü: 168-169). Yazıt Klyaştorıny'e göre 6 satır ve 72 işaretten oluşmaktadır (1971: 249-254), ancak daha sonraki tespitler işaret sayısının daha çok olduğunu göstermiştir.

Taş babanın sol omuz hizası altında alt alta iki damga yer almaktadır. Bunlardan altta olanı Kök Türk kağanlık sülâlesinin boy damgası ile birleştirilmiştir ki doğrudur.

¹ Krş. Klyaştorıny (1971:249-250).

Diğer üstteki damga, Eski Türk Runik yazıtlarının damgaları bütüncesinde henüz biricik damga durumundadır, ancak Klyastornıy hem Çin kaynaklarındaki malzemeye hem de diğer araştırmalardaki Türk at damgalarına bakarak damgayı belirlemeye çalışmıştır (1971 250-253). Bu damga, Dundgovi aймаğı, Goviugtaal ili, Goviugtaal somonunda 1997 yılında Ts. Battulga tarafından bulunup aynı yılda yayımlanan İh Biçigt kaya yazıtındaki damgalardan birine de benzetilebilir. Bu damga için bkz. Battulga (2001: 58, 12alt, 12 numaralı resimlerin 6.'sı). Bu yazıtta Kök Türk sülâle damgası yanında Tunyukuk yazıtı damgası ile Ongin ve başka yazıtlarda da bulunan çengel damga da tespit edilmiştir. Bunlar için bkz. Battulga (2001:58, 12üst, 12 numaralı resimlerin 5.'si). Hem bu İh Biçigt yazıtını hem de son yıllarda Dundgovi aймаğında bulunan diğer Türk Runik harfli yazıtları, birbiriyle ilişkili tarihsel bağlam içinde Çöyr yazıtı ile birlikte değerlendirmek ilgi çekici olabilir.

Yazıt Sahipleri: Tun Bilgä (st. 2) ve Tun Yägän Ärkin'dir (st. 3). Biri erkin görevi ile yazıt sahiplerinin ikisinin de *Tun* ön adını taşımaları dikkat çekicidir. *Tun* ön adı Ötüken Uygur kağanlığı döneminde de karşımıza çıkar. Üçüncü Ötüken Uygur kağanı Böğü'yü öldürüp yerine kağan geçen ve bu devlet yıkılıncaya kadar da onun neslinden olanların kağanlık tahtını işgal ettiği Böğü'nün birinci dereceden 'yeğen'i ve baş veziri kişinin de adında bu ön ad vardı: Tun Baga (kağanlık süresi 779-789). Ama ondan önce, Bumın kağanın küçük kardeşi İstemi'nin oğlu, dolayısı ile Bumın kağanın birinci dereceden yeğeni Tardu'nun küçük kardeşi, Çin kaynaklarında T'ung shê-hu olarak geçen Yabgu'nun adının ilk unsuru da *Tun* olarak kurulabilirse (bunun için Bkz. Golden 2002:110), *Tun* ön adı soyu Kök Türk kağanlık sülâlesi, Aşinalara çıkanlarda da vardı. Ötüken Uygur kağanı Böğü'nün, onun babasının ve devlet idare edilecek yer Ötüken'i sonunda ele geçirip 'Kutlug Bilge Kül Kağan' sanıyla kağanlık tahtına oturan dedesinin sülâlesinin Yağlakar olduğunu bildiğimize göre, Maniheizme karşı Kök Tengrici eğilimleri baskın gelerek amcasının oğlu kağan Böğü'yü ve etrafını alan Manici Sogdları giderip kağanlık tahtına oturan Tun Baga da Yağlakar'dı. *Tun* adına, Uybat I mezar yazıtında (Y 30) ise, yazıt sahibinin adı olarak *Çabış Tun Tarkan* şeklinde, bu defa ikinci sırada rastlanır² ve biz hem çabış hem Tun hem de Tarkan olan bu şahsiyetin kimlerden olduğuna dair bilgiye şimdilik sahip değiliz. Kök Türk devletinin yeniden dirilişinde ciddî payı olan Aşitelerin en ünlüsü, İlteriş'i İlteriş kağan kılan, Bilge Kağanın kayın atası baş vezir 'Tunyukuk'un adında da bu Tun'u aramak mümkün gözükse de, yalnızca *Tun* adından, daha doğru olarak *Tun* sanından hareketle, onların belli bir aileden çıkanlara san olduğunu söylemek için bilgilerimiz yetersizdir. Ancak, mevcut malzeme en azından Aşinalardan

² Biz *çabış* adını, her ne kadar hem bilgeliği hem de çabışlığı bizzat kendisi tarafından dile getirilen Tunyukuk'tan biliyor isek de, 751'de T'ang güçlerine karşı isyan eden, ama başarısız olan Kök Türk devletinin batı kanadından Çaç/Şaş/Taşkent hâkiminin adında da buluyoruz, Golden (2002:114).

Yağlakarlara uzanan bir hat üzerinde, kağan ve asıl kağan ailesi üyelerinin sanlarında *Kül*'ü buldururken, *Tun* ön adlıların/sanlıların kağanlık yönetiminde her zaman ikinci kurda, baş vezirlik makamında yer aldıklarını, kağan kılıcı bir işlevi üstlendikleri gibi, somut olarak Ötüken Uygur Kağanlığında görüldüğü üzere iktidarı ele geçirme hakkını da kendilerinde görebilen asıl kağanı çıkaran ailenin birinci dereceden akrabaları da olduklarını söyletebilir.

Yazıt sahipleri hem *Tun Bilgü*'nin hem de *Tun Bilgü Erkin*'in kimlikleri, bizce kağan kılıcı bir aile üyesi oldukları bağlamı içinde aranmaya ve Kök Türk devletinin fetret döneminin sonlarında çıkan isyan hareketleri ile birlikte araştırılmaya değerdir.

Yazıtın Dikiliş Tarihi, İçeriği ve Tarihsel Değeri Üzerine: Yazıtta geçen eksik “? yılının üçüncü ayının yedinci günü” tarihi *Tun Bilgü* (st. 2) ve *Tun Yâğân Ārkin* (st.3) ad-unvanlı kişilerin ölüm tarihlerini vermektedir. Bu ay-gün bildirmenin başındaki silik kısımda, 12 hayvanlı takvime göre, belki yıl da bildirilmişti. Ancak, yazıt, taş babanın zamanını tahminde, daha önceki okuma ve yorumlama denemelerinde de söylendiği gibi birkaç veri daha sunmaktadır. En önce, U satırın ilk iki sözcüğü yazılı taş babanın İleriş Kağan dönemine (Kağan oluş T. 680) ait olduğunu söylememize izin verir. Fotoğraflardan yalnızca ç harfinin belli olmasına rağmen, Sertkaya (1998)'de “İleriş Kağana” ibaresinin ardından gelen kısmın *içikin* olarak okunması, hem dil bilgisel hem de yazılı taş babanın dikildiği yere bağlı olarak dönemin siyasî tarihi hakkında söylenebilecekler açısından doğru olmalıdır. *içikin* okuması hem bağlamsal hem de dil bilgisel açıdan doğrudur, çünkü “İleriş kağana tâbi olun” şeklinde yüklemi çokluk 2. kişiye emir kipinde çekilen cümle, sola dallanan “mutluluk içinde yaşayın” cümlesinin çokluk 2. kişi emirde çekimlenen yüklemiyle bir yandan dil bilgisel uyum sağlarken³, bir yandan da ikinci cümle birincinin mantıkî sonucunu vermekte, yani yazıt sahiplerinin ağzından İleriş kağana tâbi olursanız, onun kağanlığını tanırsanız, mutluluk ve huzur içinde yaşarsınız sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim mezar yazıtı türündeki yazıtlarda bu türden öğüt cümlelerine sıkça rastlanır. Meselâ, yine Kök Türk devletinin ikinci dönemi başından Ongin yazıtının sağ yüzündeki üçüncü satır da böyle bir öğüt cümlesidir. Yine bu aynı cümleden hareketle yazılı taş babanın İleriş'in kağanlık ilânının başlangıç dönemlerine, yani dağınık veya Çin esaretindeki Türk boylarının İleriş'in kağanlığına katılmalarının teşvik edildiği bir zamanda dikildiği sonucuna da varılabilmektedir. Öte yandan yazılı taş babanın bulunduğu mevki dikkate alarak, Çin esaretine ilk isyan hareketlerinin buralardan başlamış olması bakımından anlamlıdır. Gobi'nin güneyinde, yani Ch'an-yü Tu-hu-fu'da 679 yılında başlatılan, fakat iki kez

³ Bununla birlikte, daha önceki metin yayınlarında, bu sola yukarı dallanan satır, *içikin*'i içeren cümleden uzakta ve ondan bağımsız değerlendirilmiştir: Malov 1936, Orkun 1938, Klyastorniy 1971, Bold 1990, Sertkaya 1998.

başarısızlıkla sonuçlanan yeniden diriliş döneminde⁴ bu tutukluğun askerî valilerinin Aşite sülâlesine mensup oldukları da Çin kaynaklarından bilinmektedir (CTS 194A, 5166; HTS 215A, 6042; TCTC 202, 6392; TT 198, 1073b; bunun için kz. Taşağıl 1999:49, 59).

Yazıtın kolofon satırını (4. str.), standart kolofonlama açısından bakıldığında, ancak iki kısımdan oluşmaktadır: Bunlardan biri yazıt yazıcısının adını belirterek yazıtı yazdığını bildirdiği cümlesi ise, diğeri yine onun dilek cümlesidir. Yazıtın yazıcısı ve hazırlatıcısı Toluk'tur. Toluk'un dilek cümlesi kendisine iyi bir talih dilenmesini istediği cümlesidir. Ayrıca bkz. aşağı Notlar.⁵

Yazıt Anlatıcıları: Yazıtın iki anlatıcısı vardır. Birinci anlatıcı, çokluk birinci kişi ağzından konuşarak Anlatıcı 1'leri oluşturan yazılı taş babanın adlarına dikildiği *Tun Bilgä* (st. 2) ve *Tun Yägän Ärkin* (st. 3) iken, diğeri yazılı taş babayı yazan ve hazırlatan Teklik 1. kişide konuşan Anlatıcı 2 Toluk'tur (st. 4)

Ana yazıt içeriği atlarını ve davalarını, yani mal-müklerini bırakıp ayrılan, yani ölen *Tun Bilgä* (st. 2) ve *Tun Yägän Ärkin*'in geride kalanlara İltiş'in kağanlığını tanımak suretiyle mutluluk içinde yaşayacaklarını öğütlemesinden ibarettir.

Yazıt Hakkında Yapılan Çalışmalar:

Yazıt hakkında yapılan dikkate değer çalışmalar ve değerlendirmeler kronolojik olarak aşağıdadır. Diğerleri için bkz. Sertkaya (1998ab)

Malov S.E. (1936) Novie pamyatniki s turetskimi runami, *YaM*, t. VI-VII, L. 1936, s. 251-259.

Orkun H.N. (1938) *Eski Türk Yazıtları*. II, 164-168.

Rinçen E. (1968) *Les Dessigns pictographique et les Inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie*, Ulanbaatar.

Klyaştomny S. G. (1969) Runičeskaya nadpis' na kamennom izvayanii iz Çoyra. PP i PİKNV, V, Leningrad 1969, 46-47.

Klyaştomny S.G. (1971) Runičeskaya nadpis' iz Vostoçnoy Gobi. *Studia turcica*, Budapest, 1971, 249-258.

Klyaştomny S.G. (1980) Drevnetyurkskaya nadpis' na kamennom izvayanii iz Çoyrena. *Stranı i narodu Vostoka*, Vp. 22, Moskva, 90-109.

Bold L. (1990) *Bnmau-in nutagdax' xadnu biçees*. Ulaanbaatar 1990.

Sertkaya O. F. (1998a) Die Runen-Inschrift von Çoyr. *Bahşı Ögdisi*, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Freiburg – İstanbul, 1998, 349-361. Türkçesi: (1998b) Göktürk Harfli Çoyr Yazıtı. *Orkun*, 5. Sayı (Temmuz 1998), 33-38.

⁴ Bir Aşite olan Bilge Tunyukuk, A-shê-te Wen-fu ve A-shê-te Feng-chih'nin, bu iki Aşite reisinin başarısız isyan girişimlerini ve başarısızlığın sebeplerini yazıtında kritik etmişti (T I B02-03). Daha hükümdarane bir değerlendirme Bilge ve Kül Tegin yazıtlarında vardır: (KT D09-10; BK D08-09).

⁵ Eski Türk yazıtlarındaki kolofonlama sistemi hakkında bkz. Barutcu Özönder (2005).

2. Harf Çevrimli ve Yazı Çevrimli Metin

- (1) U st. sol İt̄r̄ş q̄n̄qA ç<kr̄> w̄ç
 sol dış w̄gn̄I s̄b̄n̄I b̄r̄n̄
 alt n̄ç ȳI ȳt̄I qA
 sağ d̄r̄I d̄Mz t̄I t̄b̄r̄I d̄IA
 (e)lt̄(ä)r̄(i)ş k(a)g(a)nka (i)ç(i)<k(i)n̄>
 ög(ü)ni s(ä)b(i)ni b(a)r(i)n̄
 üç(ü)nç (a)y y(e)tika
 (a)dr̄(i)ldım(i)z (a)t t(a)b(a)rda
 t̄wn̄I b̄I ḡA
 tun b(i)lgä
 t̄wn̄I ȳḡn̄I r̄kIn̄I
 tun y(ä)g(ä)n (ä)rkin
 (4) Kolofon st. t̄I q̄w̄ b̄t̄d̄m Ir̄q çw ȳI b̄n̄
 toluk b(i)t(i)d(i)m ırk (a)çu (a)yğ(i)l b(a)n̄<a>

3. Çevirisi

- (1) U st.: İl Teriş Kağana tâbi olun; öğünerek-sevinerek₂ hayat sürün.
 Üçüncü ay(m) yedisinde ayrıldık, at(tan) davardan(=mal-
 mülkten).
 (2) Tun Bilgä.
 (3) Tun Yägän Ärkin.
 (4) Kolofon st.: Toluk yazdım. Baht açıklığı dile bana.

4. Notlar

Çöyr U str. (a)dr̄(i)ldım(i)z Malov, Orkun, Klyaştomıy, Sertkaya: (a)dr̄(i)lm(a)z veya (a)d̄(i)r̄(i)lm(a)z. Okunuşta ayrılan kısmı, önceki yayınlarda *m* harfi olarak okunan işaretin farklı değerlendirmesi yaratmaktadır. Aslında birbiriyle ilgili de olan iki husus akla gelmektedir:

- (1) İşaret, aynı metindeki *b(i)t(i)d(i)m'*deki /m/ harfinden farklı gözükmektedir. Yukarıdan aşağı yazılmış bu satırdaki *b(i)t(i)d(i)m* içinde geçen /m/ harfinin dış yayı içindeki çarpı şeklindeki işaretin birleşim noktası hizasına kadar uzanırken, burada yay çarpı işaretinin, diğerinde açıkta kalan uçlarını da içine almakta, çarpı işaretinin aşağıya bakan çizgisini aşarak yukarıya doğru uzanmaktadır. Kavisin fotoğrafa (MOTAP-Albümü:168-169) bakarak kapandığını söylemek oldukça güçse de, şayet taşın yüzeyinin algılatığı bir yanılısama değilse, daralarak bir birleşmeden bile söz

edilebilir. Bu işaret *dVm* ligatürününün bir varyantı olabilir. Yazıcı *adrılmız* yazacakken, yanlış olarak *l'* den sonra */m/*'yi yazmış, fakat yanlış sonra fark edip Türk runik harf bütüncesinin *d²+m* birleşmesinden oluşan *dXm* ligatürüyle hatasını telâfi etmek istemiştir. İlk Tuna 1966'da Bay Bulun II Yenisey yazıtında (Y 49, 3) iki kez geçen ve *däm* değerinde olduğu ve *d²+m* harflerinin birleşmesinden meydana geldiği tespit edilen (1990) bu ligatürün ünlü değerini *ä* yanında *i* olarak genişletebiliriz. Eğer öyleyse, **(a)dr(ı)ldim(i)z** okunur. Bir diyalektal farka işaret de edebilir diye, **(a)dr(ı)ld(ä)m(ä)z** diye düşünmek için bir engel yoktur. *dVm* ligatürü harflerin taraflılıklarının birleşim değeri bakımından *K¹+K²*, *K¹+K* tarzında olanlar içinde özellikle *alp* ve *nç* ligatürlerine uyum sağlar. *K¹+K²* tarzında oluşmuş yaygın ligatürlerin bir kısmının da hem art hem de ön sırada sözcüklerin yazımında kullanılması da bu açıdan ayrıca dikkate değerdir. Bu ligatürler için bkz. Tuna 1990. *adrıl-* fiilinin belirli geçmiş zaman T-Ç 1. Kişi çekimli biçimlerinin Türk Runik alfabesinin Orhon-Yenisey türünde *lt* ligatürüyle de yazıldığı bilinmektedir. Eğer Tuna(-Gülsevin)'in *lt* ligatürü için önerdikleri harf birleşim değerleri (: *l'+t²*) de dikkate alınırsa, ki açıklama makuldür-, ses-yazım ilişkileri bakımından *lt* ligatürünün kullanımı da en azından ligatür icadının olduğu sıralarda da *lt* ligatürlü Belirli Geçmiş T-Ç 1. Kişi çekimleri **adriltim*, **adriltimiz* gibi ses-biçim ilişkisine uzanan bir aşamayı göstermiş, ve ancak artlık-önlük uyumlaması gerçekleştikten ve harf birleşim değeri unutulduktan sonra art sıradan ve içinde *-lt-* dizisi barındıran âdi sözcük kök ve gövdelerinin yazımında da kullanılmaya başlanmış olmalıdır. U satırın alt yatay satırının son sözcüğü *y(e)tika* (*y²t²I qA*) "yedisinde" sözcüğünün de ad tabanı ön sıradan olduğu hâlde yönelme-bulunma hâl ekinin art yan biçiminin yazılmış olması, **(a)dr(ı)ldim(i)z** olarak art ünlülü fiil tabanı üzerine gelen teklik birinci kişideki belirli geçmiş zaman ekinin ön sıradan olmasını şaşırtıcı kılmaz. Bu her durumda yukarıdaki ligatürün ses-yazım ilişkisine bağlı değeri ile açıklanabilir: Böyle bir değer olarak, meselâ, *-dim(iz)*, belirli geçmiş zaman çekim dizisinin önlük-artlık uyumlanma sürecinin henüz tamamlanmamış bir örneğini verir. Böylece, siyasî tarihe dayalı çıkarımlar dışında, metnin bu dil bilgisel özelliği de yazıtın, önlük-artlık uyumlanmasındaki kararsızlığın, bu çekimin ancak 3. kişisinde tespit edildiği 8. yüzyılın ilk yarısından kalma yazıtlarından çok daha önceki bir tarihe yerleştirilmesine de izin verir.

(2) Yazıcı gerçekten de **(a)drıld(ı)m(ı)z** için *d¹r¹l¹mz* yazmıştır. Pek çok Eski Türk mezar yazıtında, ölen öldüğünü belirli geçmiş 1. kişide bu fiille bildirir. Bunları belirtmek burada gereksizdir, ancak birkaç Yenisey mezar yazıtında */m/* harfini hem *ärdäm'*in *däm'*i için, hem de **(a)dr(ı)ld(ı)m'**ın *-dm'*ında *d¹r¹l¹m* şeklinde olduğu gibi, *-dlm* 1. Kişi Belirli Geçmiş zaman ekinin yazımında rastlanabilmektedir. Meselâ, özellikle Yenisey bölgesinden Altın-Köl I yazıtı bu tür bir sık yazım örneğini veren yazıtlardan biri olarak belirtilmelidir.

Y 28/9. Altın-Köl I 9. $r^2r^2 \rightarrow \text{çn}^2 = (\text{ä})r (\text{ä})rdäm$ (Vasil'ev 1983:25 $r^2r^2mçn^2$)

Y 28/5. Altın-Köl I 5. $d^1r^1l^1 \rightarrow = (a)dr(i)ldım$ (Vasil'ev 1983: 25 $d^1r^1l^1m$), krş. aynı yazıt 2. str. $d^1r^1l^1d^1m$

Y 28/6 Altın-Köl I 6. : $d^1r^1l^1 \rightarrow = (a)dr(i)ldım$ krş. aynı yazıt 2. str. $d^1r^1l^1d^1m$

Bu yazımlar bizce yanlış veya eksik yazım örnekleri değildir. Hem *ärdäm* ve/veya *är ärdäm* hem de *adrıldım* mezar yazıtlarının kullanım sıklığı en yüksek sözcüklerindedir. Esasen /m/ için olan \rightarrow harfi içinde yazıcı $\times d^2$ 'yi de açıkça gördüğü için böyle bir yazım tasarrufuna başvurmuş olmalıdır.

Çöyr 4. t(o)luk b(i)t(i)d(i)m: Yazıtın yazıcısının *rk (a)çu (a)yg(i)l b(a)ña* şeklindeki kendi talihî ile ilgili dilek cümlesiyle biten kolofon kısmının adını bildirdiği cümlesidir. Cümle daha pek çok yazıtın kolofon cümlelerinde geçen **KİŞİ ADI + bitidim** tarzındaki cümlelerden biridir. Hem kısa hem de uzun yazıtlarda, bu dizimde kolofonlama cümlelerine rastlanır. Türk runik harfli metinlerdeki böyle kolofonlama cümlelerinin ÖZNE+YÜKLEM uygunluğu açısından yüklem 1. Kişiden 3. Kişiyeye geçişini izletebilmesi, Türkçenin tarihsel biçim-dizim ilişkilerine, art zamanlı söz dizimi incelemesine dikkate değer malzeme verir. Bunun kolofon cümleleriyle sınırlı kalmayarak bir tahlili Barutcu Özönder (2005)'te yapılmıştır. Böyle cümlelere birkaç örnek vermek gerekirse,

Özel Ad-ÖZNE Fiil-YÜKLEM 1.K

İsim Grubu-ÖZNE Fiil-YÜKLEM 1.K

Yollug Tigin bitidim : (M. KT GD; M. BK GD; M. BK GB1; YT *bitidimiz* M. KT GB)

Täñri Kulı : bitidim (M. Gurbalcin-Ula)

Alp Şul bitidim (M. Somon Tes-Zürıyn Ovoo)

Tämiçin tugrag : urtum (Yamanı-Uş M. 32/2)

Bkü bitig bitidim : (M. Ar Hanan 2)

bitgüçi : isiz yabız kul bitidim atım Baatur Çigşi (DunhuangII 8212/77, 10-12)

Körüç : bitidim (8212/104. Sekiz Yükmek)

... kiçig : di(n)tar ... bitidim : (8212/161 IB) ve bu metinde olduğu gibi

Toluk bitidim (M. Çöyr 4)

Toluk kişi adı, geç Türkçe sivil belgelerde de *Toluk Tükä* birleşigi içinde kişi adı olarak tespit edilmiştir (Usp 70₁₀; bkz. DTSI 574a). *Toluk*, *tol*- "dolmak" fiilinden *-uk* FİY eki ile teşkil edilmiş bir yapı olmalıdır. Bütün tarihsel ve modern Türk dilliler *tol-/dol-* fiilini kişi adlarının yapımı için kullanmışlardır: Meselâ, *Tolu Tükäl Yegüm* (Tunhuang Türkleri, Hamilton 1986:136, 26.3-4.), *Ay Toldı* (Karahanlı Türkleri, *Kutadgu Bilig*), *Dolunay* (Türkiye Türkleri).

Çöyr 4. ırk (a)çu (a)yg(ı)l b(a)ña Kolofon sahibi kâtip Toluk'un dilek cümlesidir. *ırk açu ay-* "huzurlu, uğurlu bir hayatı gizliden açığa çıkararak söylemek", yani "uğur dilemek".

ırk aç- ibaresi Y 49 Bay-Bulun II ("Tuva'dan ilk yazıt")⁶ Yenisey yazıtının sonunda, bitirme cümlesi içinde de geçmiştir:

(4) (a)ltı b(a)g b(o)d(u)n(u)m küç-l(ü)g (ü)ç(ü)n (ı)rk (a)çu (ä)ldäm t(a)ş(i)n b(a)ña t(i)kti
(veya t(i)k(i)(t)ti)

l¹tI : b¹γ : b¹d¹n¹m : k^wç : P^gçn² : r¹q ç^{w7} : P^dämt¹s¹n² : b¹ηAt²kt²I⁸

"Altı Bag Budunum güçlü olduğu için huzurlu bir hayat dileyerek *eldem* taşını benim için dikti."

Yazıtlarda geçen *ırk aç-* birleşği, Türkçe *ırk* sözcüğünün geçen zaman içinde, Müslüman Türklerin standart türlerinde yerini *fal* sözcüğüne bırakmasıyla *fal aç-* olurken, Hsüen-tsang tercümesinde tespit edilen hem *ırk saç-* hem de *ırk aç-* birleşiklerinin de, yine Müslüman Türklerde yerini *niyet tut-*'a bırakmış olduğu görülür (Niyet tutma ile ilgili bkz. Canpolat 1968). Burada (*ırk*) *saç-:(niyet) tut-* karşılığında bir *saç-:tut-* tersinirinden yararlanılması da ilgiye lâyıktır. Aynı şey aslında bağlamsal olarak *ırk aç-:niyet tut-* için de düşünülmelidir.

⁶ Yazıt hakkında bkz. Vasil'ev (1983:30, 69, 107-108).

⁷ Bizim *çu* okuduğumuz ligatürün değeri *q* (Vasil'ev), *tı* (Kızlasov), *şu* (Tuna 1966, 1990) olarak da tespit edilmiştir. Biz Tuna'nın tespitine eğilimliyiz. Ancak bu işaretin değerini *çu* ile de genişletmek mümkün gözükmemektedir. Özellikle Yenisey bölgesi yazıtlarında rastlanan ses-yazım özellikleri ile ilgili bir çalışma yayımlanacaktır.

⁸ t²kt²i: En iyi *tikti*, veya daha kuvvetle *tiki(t)tti* okunabilir. Hem Yenisey hem de Moğolistan bölgesinden fiilin *tik-* olduğunu destekleyen yazıtlar vardır:

Y 28/2 Altın Köl II

r²r²d³mçn² (Vasil'ev, 25 r²r²m): In²mçm : wy¹rn¹ wçn² : b²η : g^wmn² : t²ikA : b²r²t²I = (ä)r (ä)rdäm
(ü)ç(ü)n in(i)m (ä)ç(i)m uy(a)r(ı)n üç(ü)n b(ä)η-güm(i)n **tikā b(ä)rti**;

Y 30/3 Uybat I

çb¹s¹t¹wn¹ : t¹r¹qn¹ : b²ηws²It¹IkAb²r²t²m : = çab(i)ş tun t(a)rk(a)n b(ä)ηüsi **tikā b(ä)rt(i)m** ;

Y 92/2 Demir-Sug

s¹n³wn¹t¹wt¹w¹q:b²n³r¹çn²:<...>b²ηäb²ηwet²keb²r²d²m = s(a)ηun tutuq b(ä)n (a)η(a)r (ü)ç(ü)n ///
b(ä)ηü ... <t>**(i)ke b(ä)rd(i)m**

Buna göre

Y 20/1 Çaa-Höl VIII

t^wr²t²wγ¹mb¹r¹wçn² : b²ηk^wm(n²t²ikt²i) = tört ogl(u)m b(a)r üç(ü)n b(ä)ηküm[(i)n tikdi];

Moğolistan bölgesi:

KT.G.11(11). bunta : urt(u)m : n(ä)η n(ä)η : s(a)b(i)m : (ä)rs(ä)r : b(ä)ηgü : t(a)şqa : urt(u)m :
(a)η(a)r körü bil(i)η : türük : (a)mtı : bod(u)n : b(ä)gl(ä)r : bödkä : kör(ü)gmä : b(ä)gl(ä)rgü :
y(a)η(ı)lt(a)çı siz : m(ä)n : b(ä)ηgü : t(a)ş **tikd(i)m** : t(a)bg(a)ç : q(a)g(a)nta : b(ä)d(i)zçi :
k(ä)lürt(ü)m : b(ä)d(i)z(ä)t(d)im :

İrk sözcüğünün anlamı metinde, “Fal Kitabı” diye literatürde ünlenen *İrk Bitig* kitap adındaki *ırk*’ta olduğu gibi “fal, kehânet” anlamıyla sınırlı değildir. “Fal” anlamı, ancak sözcüğün asıl anlamı üzerinden kazandığı teknik terimleşmiş bir yan anlamdır. Aslında hem *ırk*, hem de eylemleri *ırkla-* ve *ırk aç-* Kök Tengrici Türklerin dini teknik terimlerinden yalnızca ikisidir. Dini bütün Müslüman Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde ırkları ırklayanların kamlar olduğunu açıkça söyler (Atalay III 443), Kâşgarlı Mahmud *kam*’ı Arapça *kâhin* olarak karşılamıştır. Nitekim ilk Türkçe Kur’an çeviri ve tefsirlerinde Kur’an Arapçası *al-kâhin* Türkçe *kam* (TIEM 73 386r/4=052/029, bkz. Ünlü 2004; AKT 346) ile karşılanmıştır. *İrk* sözcüğü Buddhist çevre metinlerinde de hem “zar” ve “fal, kehânet, alâmet” (: *ırk saçtı ırkın körmiştü ken*, Hts 37) hem de Çin heksagramları için kullanılan bir teknik terim olarak tespit edilmiştir (TT I (4 vd.)). *İrk Bitig* tarzı kısa cümlelerle ifade edilen fallar için de *ırk* kullanılmıştır. (TT VII 28) (Ayrıca bkz. ED 213 ırk). *Kitābu'l-İdrāk*’te tanıklanan “Al-Cabbār” denen yıldızın adı *İrktak* (Caferoğlu 1931:42, 11) da bu *ırk* sözcüğünden türetme olmalıdır. Oğuz’un bilgisi İrkil Ata’nın adında da şüphesiz bu *ırk* sözcüğü vardır. “Oğuz Destanındaki *İrkil Ata*” başlıklı yazısı ile *İrkil* kişi adında *ırk*’ı ilk bulan A. İnan’dır. İnan, yazısında Oğuznamelerde geçen İrkil Ata’yı Saha Türklerinde ilk kam(:oyun) sayılan *An Argıl*⁹ ile, Mongol Buryatlarda bir kült olarak tespit edilen *Irgıl Böge* ile de karşılaştırır (1934 (1968:196-7).

Oğuz’un **İrkil** Atasını kaybeden Türklerin özellikle yönetici çevresinde de, bugünkü gibi iyi bir geleceğin “gizliden açığa” çıkartılması *ırk* “zar” atarak da oluyormuş. Ötüken bölgesinde, Türk Kağanlık sülâlesine mensup olanların anıt mezar külliyelerinde yapılan yeni kazılarda bulunan zarları, - eğer onlar buraları çağlar boyunca bir adak sunak yeri hâline getiren yerli Türk ve Mongollara ait değillerse, Türk Bilge kağanı da anlaşılın bu iş için kullanmıştı.

İrk sözcüğünün en eski anlamlarını; Türk/Kök Tengrici Türklere ait anlamlarını bugün de Türkiye ve Kırgız Türkleri gibi yaşatan Türklere vardır. Clauson sözlüğünde, sözcüğün bu yaşayan Türkçelerdeki biçim ve anlamlarına işaret etmiştir (ED 213a ırk). Räsänen etimolojik sözlüğünde Sarı Uygurlardaki *ırk-ırık* “şcaşt’e, buduşçee horoşee predskazanie” sözcüğünü de tespit etmiştir (VEWT 167a). *İrk*, Kırgız Türkçesinde “refah; birlik ve vifak içinde yaşayış; sakin hayat; *eköönün ırka kelışpeyt*: birbirleriye geçinemiyorlar; *ırknan çık*: ayrılışmak, (onunla geçinememek; *ırkı ketken ayıl*: birliği ve

⁹ Yazıcıoğlu ‘Alf’nin *Tārīḫ-i āl-i Selçuk* (Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi, nr. 1390), (el yazması) başındaki (5a-17b 15) Oğuz-nâme’de de tespit edilen İrkil Ata’nın adının Sahalarda olduğu gibi *Arkil* okutacak şekilde harekelenmiş olması dikkat çekicidir, Krş. Barutcu (1982): Erkil. Ancak, *Tārīḫ-i āl-i Selçuk* müstensihinin özellikle yer ve kişi adlarında kullandığı harekelendirmelere dikkatle yaklaşmak gerekir. Reşidüddin’in Oğuz-nâmesindeki *Yāñi Kānd*’li olan İrkil Hoca’nın yeri, bu metinde geçtiği her yerde *Yengi Könetli* okutacak şekilde yanlış harekelenmiştir (11b, 3, 14-15;12a, 7).

bereketi kaçmış olan köy" (Kırg-TS 359a) demektir (Ayrıca bkz. ED 213a). Kırgız Türkçesinde bundan "geçimsiz; herkese karşı husumet besleyen" anlamında *ırksız* da kullanılır (Kırg-TS 359b). Clauson'un Türkiye ağızlarında işaret ettiği *ırğ, ırk, ırık, ırğın* biçimleri derleyiciler tarafından "şahs, talih, uğur" olarak anımlandırılmıştır (sırasıyla DS VII 2483a, 2487b, 2485b, 2485a). Bor-Nğ.'den derlenen *ırhısa* "şans, uğur" da *ırk* sözcüğünden türetmedir (2485b). Çankırı-Ortalıların "yonca" otuna niye *ırkı* dedikleri de merak konusudur (DS VII 2487b). Anadolu ağızlarında *ırğı kırıl-* "morali bozulmak: *O hadiseden sonra ırğı kırıldı*" (Tahtacı – Isp., DS 2484), *ırget-* "adamak, söz vermek: *Bu işten hayırlısı ile kurtulursam Hamdi Babaya bir kurban ırgettim*" (*Sivrihisar-Es.; DS VII 2484b); *ırharla-* "doğruyu söyletmek: *ırharamağ ne mimkin söyledemeduğ*" (Uluşiran *-Gm., DS VII 2485a)" isim+fiil yollu birleşme ve ekleme yollu türetmelerde de *ırk+* sözcüğünü buluruz. ETü. *ırkla-* da Anadolu ağızlarında Müslüman bakışın yüklediği yeni anlamlarla kalmıştır: *ırkla-* "Boş inanca göre hastayı çeşitli büyü ya da sihirle iyileştirmek" (-Mn.; *Ula, Yerkesik –Mğ., DS VII 2485b), *ırklat-* "hasta iyileşmek için kendine büyü yaptırmak" (-Mğ., 2486a). Irklama işini yapanlar da bu yeni dinî bakışın yüklediği anlamlarla karşımıza çıkar: *ırkçı* "ağrıları nefesle ya da büyü ile iyileştirdiğine inanılan kimse, büyücü" (*Ula-Mğ., DS VII 2485b). Yine Türkiye Türkçesi ağızlarında *ırbasa* [*ırfasa, ırfıza, ırvasa*] olarak tespit edilen ve "boş inancı olanlarca hastalığı iyi ettiğine inanılan büyü, kocakarı ilâci: *ırbasaya inanma, ırbasasız kalma*. (*Eğridir ve köyleri, *Sütçüler ve köyleri –Isp. vd., DS VII 2482b) olarak anımlandırılan *ırbasa*'nın da bu *ırk* ile köktaş olması gerekir.

Niğde'den tespit edilen *ıkka* "aşık oyununda yenilince elde kalan tek aşık" (-Nğ., DS VII 2463b) sözcüğünün içinde *ırk*'ı aramak çok hoş olur ve bize "zar"ın atasının nasıl adlandırıldığı yanında, "aşık oyun"unu "oynama"nın en önce *oyun*'ların, *kam*'ların "iş" olduğunu, *ırk* açmayı, yani gizli uğuru açığa çıkarma işinin onlara verildiğini ve onların da bunu "aşık"la yaptıklarını ve bu iş için kullanılan aşığa da belki *ırk* yanında **ırkya* dediklerini de gösterir. Biz Hsüen Tsang tercümesinde de *ırk saç-* ibaresinde *ırk*'ın da "zar" için kullanıldığını tespit ediyoruz. Bkz. yukarı. Anlaşılan o ki geçen zaman içinde aşuk/aşıklar, Hunlarda tespit edildiği gibi önce yetişkin erkeklerin sonra da erkek çocuklarının eline kadar düşüp oyuncak olmuşlardır. Türkiye Türkçesindeki cesaret isteyen *aşık at-* deyiminin de böyle bir kontektis içinden çıktığına şüphe yoktur. Ancak bugün bile Türkler arasında hâlâ aşık atarak gelecekte haber verenler kalmıştır.

ırk ve bundan türetilenler, yalnız değildir; *ırk*, geniş bir aileye sahip olduğunu açığa çıkartacak değerde bir sözcüktür. Eski Türkçe *ırk*, tarihsel ve modern Türk dilinde rastlanan *ırım, ırıs* ve *ıru* ile birlikte bizi **ır-* üretici köküne rahatça uzatır ve onu **ır-k* olarak parçalamamıza izin verir. *ırk*'ın *ırım* ve *ırıs*'la ilişkisine ise ilk Ramstedt işaret etmiştir (VEWT 166b'den Ramstedt JRAS 1912:193). Muhtemelen Ramstedt'ten bağımsız olarak A. İnan da "Oğuz Destanındaki *Irkil Ata*" başlıklı yazısında *Irkil* kişi

adında *ırk*'ı bulurken, *ırkal*'ı Saha Türkçesindeki işi olmasından önce sezme ve fal açma anlamlarındaki *ırala* ile modern Türk dilinde talih anlamları ile yaşayan *ırk* ve *ırs*'la karşılaştırır. İnan *ırs*'ın bütün Türk ağzlarında türkü ve şarkı anlamına geldiğini de belirterek bu türkü ve şarkıların tarihten önceki çağlarda "ilâhî" ve tanrıların sesleri demek olmuş olsa gerek diyerek güçlü bir sezgide de bulunur (1934 (1968:196-7)).

ırs-ırs, "şans" anlamıyla Tarihsel Türkçede CC ile tek veri konumundadır. Räsänen, Ramstedt'in *Codex Cumanicus*'ta geçen *ırs*'ın *ırk* ve *ırm*'la kurduğu ilişkisini kabul etmez, Rusça *ırs*' sözcüğüne bağlayarak alıntı sayar (VEWT 166b). Sözcüğü Rusça *ırs*' ile ilişkilendirmek zorlamadır. *ırs* ~ *ırs*, müştaklarıyla birlikte Türkiye sahasını da kapsayıp kök anlamıyla ilişkisini de koruyarak, **ır-*'in diğer üyeleriyle Türkçenin türleri arasında anlam uzanımları bakımından zaman zaman kesişerek **ır-* ailesinin bir üyesi olmayı hak eder. Öte yandan biz Räsänen'in "Luchs/şans" anlamını verdiği, Rusçanın söz varlığında tek başına kalan, bugün Rusçanın sözlüklerine bile giremeyen *ırs*' sözcüğünü aksi istikamette, yani Türkçeden, hatta Eski Kıpçak Türkçesinden bir alıntılama olduğunu bile düşünebiliriz. *ırs*, tarihsel Türkçede şimdilik CC ile tek veri olmakla birlikte, modern Türk dilinde geniş yayılımı olan bir sözcük olarak belirir. CC'dan uzanan bir hat üzerinde Karaçay-Malkar Türkçesi, sözcüğün müştaklarıyla ve özellikle sunduğu anlam dairesi ile, bize *ırk-ırm-ırs-ıru* isim grubunu oluşturacak en iyi temsilcilerden biridir: **Karaçay-Malkar ırs** "1. kötü alâmet, kötü belirti, kör inanç, batıl inanç, batıl itikat; 2. tabu, yasak" (Tavkul 2000: 225); **ırsla-** "boş inançlar yüzünden bir şeyi yapmaktan çekinmek" (a.y.); **ırsılagan** "boş inanç sahibi", **ırsıl** "boş inançlara dayanan boş inanç sahibi" (a.y.). **Altay Türkçesindeki ırsıstan-** "şansını kaçırmaktan korkmak" (Alt-TS, 88b), Karaçay-Malkar'daki *ırsısta-*'nın –n- dönüşlü çatılı biçiminden başka birşey değildir. Tek başına *ırs* **Altay Türkçesinde** tespit edilmiştir: "saadet, mutluluk, talih, başarı, şans" (Alt-TS, 88b); **Kırgız ırs** "talih, kısmet; *ırsı bar* = *ırsıtuu*; *ırsı kardına çıkkın* al. "talihini karnına çıkmış": onun bütün düşündüğü karnıdır; *ırsı küllüüne çıkkın*: gülmekten başka bir işi yoktur; *ırsı kesti*: talihine mani olan; *ırsı keser kapır*: meşum kâfir; *karısı bardır ırsı bar* ats. evinde ihtiyarı (yaşlı adamı) bulunanın talihine var; *ırsı taykı*; *kayısı ırsıña catasıñ*: hangi talihine güvenerek yatıyorsun (hiç bir iş yapmıyorsun)? (Kırg-TS 359a). **TTü. ağzlarından** tespit edilen **ırs dol-** "olgunlaşmak: *İğdeler ırs dolmuş*" (Salda *Yeşilova –Brd., DS VII, 2487a) fiilindeki *ırs* da bu *ırs*'la karşılaştırılabilir. Antalya'dan tespit edilen *ırs*, "açıklık, doğruluk" ((Bağyaka *Finike, DS VII 2488b) belki bir *ır(t)s* üzerinden bu hâle gelmiştir. **ırs** "sandık eşyası" (*Şuhut –Af. DS VII, 2487a) her hâlde buraya ait değildir.¹⁰ *ırs* ~ *ırs*

¹⁰ Türkçe **ırs**, özellikle Müslüman Türklerin diline Arapçadan geçen *rızq* ve '*ırz* sözcükleriyle hem ses-biçim hem de anlam bulaşmasına uğramıştır. Meselâ, Ar. *rızq*, Kırgız Türkçesinde *ırsık* ~ *ırsık* "rızk, nimet, dünya nimetlerinden insanın hissesi" (Kırg-TS, 359a) iken, Karaçay-Malkar Türkçesinde "kısmet, kader" (Tavkul 2000: 225a), buradan *ırsılı* "kısmetli, şanslı, mutlu" (a.y.), *ırsısız* "şanssız, kısmetsiz" (a.y.) olmuştur. Altay Türkçesinden tanıklanan ve

köz, baş, töz/tös gibi açıklaması zor Türkçenin en eski sözcüklerden biridir.

ırım da “işaret, alâmet; sır; fal, kehanet” anlamları ile modern Türk dilinde sıkça rastlanan *ırk*’la köktaş, basitçe *bilim*, *yudum* (<**yütum*) gibi bir kuruluştur. Tatar, Hks., Altay, Tuva, Kzk., KKalp., Kırg., Uyg., TTü.(ağ.), vd. Türk dil türlerinde yaygın kullanım alanına sahiptir. Meselâ, **Kırgız ırım** “1. alâmetlere fallara inanma; *ırısı çoktuğ ırımı küç* ats. talihi olmayanın fallara inanması kuvvetlidir; *ırım-cırım* her çeşit batıl itikatlar ve alâmetler; hurafeler; *uuluna ırım kalıp, ençilep cürgön tay*: (henüz küçük olan) oğluna ayırdığı tay; 2. afsun; *suunun iyrimi caman; karnın ırımı caman* es. ats. suyun girdabı, ihtiyarın bedduası tehlikelidir.” (Kırg-TSl, 358b); **Altay ırım** “önsezi” (Alt-TS, 88b), **ırımçı** 1. öngörücü, kâhin. 2. Divane, kaçık” (Alt-TS, 88b); **Tuva ırım** “predçuvstvie” (Tuv-RSl, 571b); **ırmnalır** “predçuvstvovat’ (çto-l. ploho), bit sueverny, veri’ v primeti” (Tuv-RSl, 571b); **ırmıng** “sueverny, beryaşçiy v premeti” (Tuv-RSl, 571b); Biz bu Türk dil türleri arasına Türkiye ağızlarında tespit edilen şu biçimleri de elbette katabiliriz: **TTü (ağ.) ırım** “işaret” (Himmetoğlu -Zn., DS VII 2486b), **ırım** “sır: *Onların ırımına erilmez*” (Bölceğağç *Manyas -Ba., DS 2486b), **ırım** “ustalık, beceriklilik, el uzluğu: *Nalbanthıgım ırımı aldı.*” (Bölceğağç *Manyas -Ba., DS 2486b). Derleme sözlüğünden tespit edilen **ıgnp** “2. yöntem, tutulması gereken yol: *Sen bu işin ıgnını bulur yaparsın.* (İsabay, Yılanlı *Eğridir, -İsp.; *Kurşunlu -Çkr.; -Kr.; Ortuzu - Ezm., vd. 2458) ve **ırplı** “her işi biçimiyle, yoluyla yapan” (İğneciler *Mudurnu -Bo., DS 2487) da bu *ırım*’la ilgili olmalıdır.

Tarihsel Türkçede kullanımı esasen Buddhist çevrenin metinleri ile sınırlı kalan ve bu çevre metinleriyle ilgilenenlerin sözcüğün ünlülenmesinde, ince sıradan biçiminde uzlaşır gözüktükleri **irü** de *ırk*, *ırım*, *ırıs* sözcükleriyle köktaş olmalıdır. Clauson etimolojik sözlüğünde vokalizasyonunun belirsiz olduğuna işaret edip “omen, sign” olarak anlamlandırdığı sözcüğü Saha Türkçesinin *ıra / iraa* (Pekarskiy 3808) biçimleriyle karşılaştırır, Mongolcadaki *iruuu*’nın (Kowalevskiy 321) Türkçeden bir alıntılama olduğuna işaret ederek, Doerfer’e atıfla *irugaçi* fâil ismini de belirtir (ED 195a irü). Sözcük Buddhist çevrenin metinlerinde daha çok aynı veya yakın anlamlısı

sözlüğü hazırlayanların Arapçadan ödünçleme saydıkları (bkz. Alt-TüSl, 88b) *ırıs* ile Kırgız Türkçesindeki *ırıs*’ın anlamları, Karaçay-Malkar Türkçesindeki *ırızq* biçimleri ile karşılaştırıldığında bu iki farklı sözcüğün diyalektlerdeki zaman zaman kesişen ve fakat ayrışan tarafına açık işaret eder. Diğer yandan Karaçay-Malkar’daki *ırıs*’ın anlamı sözcüğün çekirdek anlamıyla doğrudan ilgilidir. Tü. *ırıs* ve *ırk* Ar. ‘ırz’a da bulaşmıştır. Karaçay-Malkar’ın *ırızsız* >Ar. ‘ırz + Tü. +sız) “namussuz, şerefsiz, haysiyetsiz” (Tavkul 2000:225) sözcüğü, Türkiye ağızlarından tespit edilen Derleme Sözlüğünün **ırsız** maddesindeki 4. anlamla konuşanlar için (İsp., DS VII 2488b) aynı biçimde birleşirler. Ancak, *arsız* biçimini de bulduğumuz ve Ar. ‘âr “utanma” sözcüyle de ilgili olan Türkiye ağızlarındaki “1. çok ağlayan, yaramaz çocuk (İsp., Brd., Ky.) 2. edepsiz, kavgacı (kimse. (Ml., To.) 3. Dedikoducu (-Mr.)” (DS VII 2488b) anlamları ile tespit edilen *ırsız*’ı Kırgız Türkçesindeki *ırsız* “geçimsiz; herkese karşı husumet besleyen” (Kırg-TS 359b) ile karşılaştırmak da ilgi çekicidir.

bälgü “belgi, işaret, alâmet” ile birlikte geçer. Ancak TT VII 28’de *ıru*’yu *ırkla-* fiili ile *ıru ırkla-* olarak da buluruz. Aynı metinde bir etimolojik figür olarak *ırk ırkla-* da geçmiştir (28). Arat *irü* okuduğu sözcüğü, notlar kısmında **ır-u* olarak kurar ve Halha *yorö* “böses Omen, unheilvolles Zeichen’, burdan Tel. *yoro* “Erklärung, Bedeutung, Sinn eiraes Wortes’ ve Kar.L. *yora* “Deutung’, ve bundan *yorlö-* (Alar-Bury.) ‘voraussagen, Omina hervorbringen’, buradan *yorola-* (Tel.) ‘erklären, deuten’ ve (Kom. Kar.L.) *yorala-* ‘deuten’ ile karşılaştırır (TT VII, açıklama 28, 74-75).

TT VII’deki *ıru ırkla-* tanığı, sözcüğün hem kökenini tartışmada hem de anlam alanını belirlemede önemli bir tanıktır. *Iru*, Buddhist metinlerde *bälgü* ile birlikte daha çok Buddha’nın otuz iki alâmeti söz konusu olduğunda, Sanskrit *lakṣaṇa* “işaret, alâmet”e karşılık olarak *ıru/irü bälğü(lär)* dizilişi ile geçer (Buddha’nın 32 alâmeti için bkz. Barutcu 1994). Elimizdeki en erken tarihli Türkçe Kur’an çevirisi TIEM 73’te “işaret, alâmet; âyet” için çoklukla *bälgü* kullanılmıştır; *bälgü* yanında seyrek olarak Türkçe *açukman* ve *körüüm* de görülür (bkz. Ünlü 2004, Kök 2004). Sözcüğün Buddhist metinlerde belirlenen bu kesin anlamı, onu hem *ırk*, hem *ırm*, hem de *ırs*’la birleştirir ve kalın sıradan *ıru* olarak düşünmemize izin verir. Bütün bu dört sözcük de, başka herhangi bir dile başvurmadan bir **ır-* “gaybdan haber vermek, gizliyi aşikâr etmek” şeklinde şimdilik müştaklarında gizlenmiş bir üretici kök fiili tasarlamamızı sağlar.

Kısaltmalar

- a.y. = aynı yer
 AKT = Anonim Kur’an Tefsiri. Bkz. BOROVKOV A.K. (1963)
 Alar-Bury.=Alar-Buryat Moğolcası
 Alt. = Altay Türkçesi
 Alt-TS = *Altayca-Türkçe Sözlük*. Bkz. GÜRSOY-NASKALİ E., M. DURANLI (Haz.) (1999).
 B = Batı
 BK = Bilge Kagan yazıtı
 CC = *Codex Cumanicus*. Bkz. GRÖNBECH K. (1942)
 D = Doğu
 DS VII = *Derleme Sözlüğü*.
 DTSl = *Drevnetyurkskiy Slovar’*. Bkz. NADELYAYEV V.M., D.M. NAŞILOV, E.R. TENİŞEV, A.M. ŞÇERBAK (1979)
 Dunhuang II 8212/77 =
 ED = *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Bkz. CLAUSON Sir G. (1972)
 ETü. = Eski Türkçe
 GB = Güney-Batı
 GD = Güney-Doğu
 Hks. = Hakas Türkçesi
 Hts = Hsüen Tsang Biyografisi.
 IB = İrk Bitiğ 8212/161
 Kar.L. = Karayim Türkçesi-Lutzk ağzı.
 Karaçay-Malkar = Karaçay Malkar Türkçesi
 Kırg. = Kırgız Türkçesi
 Kırg-TS = Kırgız Sözlüğü. Bkz. YUDAHİN K.K. (1994³)
 KKalp. = Karakalpak Türkçesi
 Kom. = Kuman-Kıpçak Türkçesi
 KT = Kül Tegin yazıtı
 Kzk. = Kazak Türkçesi
 M. = Moğolistan
 MOTAP-Albümü = *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Bkz. SERTKAYA O.F., C. ALYILMAZ, Ts. BATTULGA (2001).
 Saha = Saha Türkçesi

- T = Tunyukuk yazıtı
Tatar = Tatar Türkçesi
Tel. = Teleüt Türk ağzı.
TİEM 73 = Türk İslâm Eserleri Müzesi 73
Numara Kayıtlı El Yazması Kur'an
Metni. Bkz. KÖK (2004), ÜNLÜ
(2004).
TMEN = *Türkische und Mongolische
Elemente im Neupersischen*. Bkz.
DOERFER G. (1963-1975)
TT = *Türkische-Turfan Texte* I: BANG W., A.
von GABAIN (1929); VII: Bkz.
RACHMATİ R. (1936)
TTü = Türkiye Türkçesi
Tuva = Tuva Türkçesi
Tuv-RSl = *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Bkz.
TENİŞEV E.R. (Red.) (1968)
USp = *Uigurische Sprachdenkmäler*. Bkz.
RADLOFF W. (1928)
Uyg. = Uygur Türkçesi
VEWT = *Versuch eines etymologischen
Wörterbuch der türkischen Sprachen*.
Bkz. RÄSÄNEN M. (1969)

Kaynaklar

- ATALAY B. (1939-1943) *Divanı lûgat-it-türk*. c. I-III, Ankara:TDT Yay.
BANG W., A. von GABAIN (1929) *Türkische Turfan-Texte* I. SPAW.
BARUTCU F.S. (1982) *Târîh-i âl-i Selçuk, Inceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, A.Ü. Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Türk Dili Kürsüsü Bitirme Tezi, Ankara 1982, 335 s. (daktilo yazısı ile).
BARUTCU, F.S. (1992) Eski Türkçede Buddha'nın 32 Lakşanası. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –
Belleten 1987*, Ankara:TDK Yay., 11-33.
BARUTCU ÖZÖNDER, F.S. (2005) Eski Türk Yazıt Kolofonlarının Dil ve Tarih Araştırmaları
Açısından Değeri. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2005*, 7-11 Haziran 2005,
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Ankara.
BATTULGA Ts. (2001) Moğolistan'da Yeni Bulunan Göktürk Yazıtları. *Türk Dili Araştırmaları
Yıllığı – Belleten 2000*, Ankara:TDK Yay., 47-58.
BOLD L. (1990) *Bnmau-in nutagdax' xadnu biçees*. Ulaanbaatar 1990.
BOROVKOV A.K. (1963) *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv*. Akademiya Nauk SSSR
İnstitut Narodov Azii. Moskova (Türkçe Çevirisi: H. İ. USTA, E. AMANOĞLU (2002) *Orta
Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)*. Ankara:TDK Yay.)
CAFEROĞLU A. (1931) Abu Hayyan, *Kitābu al-idrāk li lisān al-Atrak*. İstanbul.
CANPOLAT M. (1978) Divan Yazımına Yansıyan Bir Niyet Tutma Oyunu. *Türk Dili Araştırmaları
Yıllığı – Belleten 1977*, Ankara:TDK Yay., 311-334.
CLAUSON Sir G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: The
Clarendon Press.
DANKOFF R., J. KELLY (1982) *Mahmud El Kaşgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwān
Lûyat at-Turk)*. I. Kısım, Duxbury: Harvard University Printing Office.
DOERFER G. (1963-1975) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. c. I-IV,
Wiesbaden:Franz Steiner Verlag GMBH.
GOLDEN, P. (2002) *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. O. Karatay), KaraM:Ankara.
GRØNBECH K. (1942) *Komanisches Wörterbuch*. Türkischer Wortindex zu *Codex Cumanicus*.
Copenhagen.

- GÜRİSOY-NASKALİ E., M. DURANLI (Haz.) (1999) *Altayca - Türkçe Sözlük*. Ankara:TDK Yay.
- HAMILTON J. (1986) *Manuscripts Ouïgours de IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*, Textes établis, traduits, et commentés. Peeters france:Paris.
- İNAN A. (1968) Oğuz Destanındaki Irkıl Ata. *Makaleler ve İncelemeler içinde*, 196-197, Ankara:TTK Yay. [Çığır 1934, Yıl: 2, Sayı: 24] .
- KLYAŞTORNIY S. G. (1969) Runičeskaya nadpis' na kamennom izvayanii iz Çoyra. PP i PİKŪV, V, Leningrad 1969, 46-47.
- KLYAŞTORNIY S.G. (1971) Runičeskaya nadpis' iz Vostočnoy Gobi. *Studia turcica*, Budapest, 249-258; 251 Resim 1. Çöyren Yazıtı damgaları; Resim 2 Çöyren Yazıtı. Bu yayının tanıtması için bkz. M. MORİ (1976) *The Toyo Gakuho* 57/1-2, Jan. 1976, 217-222.
- KLYAŞTORNIY S.G. (1980) Drevnetyurkskaya nadpis' na kamennom izvayanii iz Çoyrena. *Stranı i narodi Vostoka*, Vip. 22, Moskva, 90-109.
- KORMUŞİN I.V. (1997) *Tyurkskie yeniseyskie epitafii, Teksti i issledovaniya*. Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Yazikoznaniya, Moskva:Nauka.
- KOWALEVSKİY O. (1844-1846-1849) *Mongol'sko-russko-frantsuzkiy slovar'*. c. I-III, Kazan.
- KÖK A. (2004) *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) İnceleme-Giriş-Metin-Dizin*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- MALOV S.E. (1936) Novie pamyatniki s turetskimi runami. *YaM*, t. VI-VII, L., 251-259.
- NADELYAYEV V.M., D.M. NASİLOV, E.R. TENİŞEV, A.M. ŞÇERBAK (Haz.) (1979) *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad:Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazikoznaniya.
- ORKUN H.N. (1938) *Eski Türk Yazıtları*. C. II, TDK Yay.: Ankara, 2. Baskı 1994.
- PEKARSKİY E.K. (1959) *Slovar' yakutskogo yazıka*. c. I-III, Akademiya Nauk SSSR. (Türkçesi: *Yakut Dili Sözlüğü*. I: A-M, İstanbul 1945).
- RACHMATİ R. (1936) *Türkische Turfan-Texte VII*. APAW.
- RADLOFF W. (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien von S. Malov hsg., Akademie Wiss. USSR, Leningrad.
- RÄSÄNEN M. (1969) *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RİNÇEN E. (1968) *Les Dessins pictographique et les Inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie*. Ulanbaatar.
- OBRUÇEV V.A. (1895) Spisok drevnih mogil, zameçennih na puti iz Kyahti v Urgu i Kalgan. *Sbornik Trudov Orxonskoy Ekspeditsii*, t. II, SPb., 1895.
- SERTKAYA O. F. (1998a) Die Runen-Inschrift von Çoyr. *Bahşı Öğdisi*, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Freiburg – İstanbul, 349-361. Türkçesi = (1998b) Göktürk Harfli Çoyr Yazıtı. *Orkun*, 5. Sayı (Temmuz 1998), 33-38.
- SERTKAYA O.F., C. ALYILMAZ, Ts. BATTULGA (Haz.) (2001). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara:TİKA.
- TAŞAĞIL A. (1999) *Kök Türkler II (Fetret Devri 630-681)*. Ankara:TTK Yay.
- TAVKUL U. (2000) *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yay.:Ankara.
- TENİŞEV E.R. (Red.) (1968) *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya" : Moskva.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. c. I-XII, Ankara:Türk Dil Kurumu Yay., 1963-1982.
- TRYJARSKİ E. (1966) The present state of preservation of Old Turkic relics in Mongolia and the need for their conservation. *Ural Altaische Jahrbucher*, vol 38, 1966, s. 169-170.
- TRYJARSKİ E. (1971) On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia. *East and West, New Series*, 21/1-2, Rome, 121-135. Türkçesi: E. TRYJARSKİ, Eski Türklerin Moğolistan'daki

arkeolojik eserleri üzerine. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/1-2 (1977-1978), Ankara, 151-184, bkz. s. 161 ve resim 14.

TUNA O.N. (1966) On the Phonetic Values of the Symbols , 𐰀 , 𐰁 Used in Some of the Texts in Kök-Turkish Script. *Central Asiatic Journal*, Vol XI, Dec. 1966, 241-243.

TUNA O.N. (1994) Eski Türk Doğu Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bâzı Meseleler Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1990*, Ankara, 207-222.

ÜNLÜ, S. (2004) *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 236a-451b) İnceleme-Giriş-Metin-Dizin*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

VASİL'EV D.D. (1983) *Korpus tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Moskva.

YAZICIOĞLU ' Alî, *Târîh-i âl-i Selçuk*. Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi, nr. 1390 (el yazması).

YUDAHİN K.K. (1994³) *Kırgız Sözlüğü*. (Çev.: A. TAYMAS), c. I-II , Ankara:TDK Yay.

F. Sema Barutcu Özönder

Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. Araştırma alanı tarihsel Türk dili.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, 06530 Sıhhiye - Ankara. Türkiye.

E-posta: barutcu@humanity.ankara.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 5 Haziran 2006

Yayına kabul edildiği tarih: 15 Ağustos 2006

E-yayın tarihi: 29 Eylül 2006

Çıktı sayfa sayısı: 17

Kaynak sayısı: 47